

בין בית המדרש למכבש הדפוס: על עיתונות וכתיבה שמרנית בקהילה היהודית בג'רבה

רונאל עטיה

התפתחות העיתונות המשכילית בקהילות היהודיות בצפון אפריקה זכתה לתשומת לב מחקרית. יוסף שטרית ראה במעורבות העיתונאית שהלכה וגברה בקרב רבנים בצפון אפריקה מאמצע המאה התשע-עשרה סממן מובהק להתרחבות חוגי ההשכלה.¹ אחד מהגורמים לכך, לדעתו, היה התקוות המחלוקת הקשה ששררה בין חוגי המשכילים החילונים שדגלו בחילון גמור של החיים היהודים ובין מנהיגי השכבות המסורתיות והדתיות. כפועל יוצא מכך יותר ויותר דמויות רבניות משכיליות לא ראו סתירה שאי אפשר ליישבה בין ערכי ההשכלה והמודרניות ובין הדת והמסורת היהודית. תמורות אלה עוררו הזדהות עם התרבות האירופית ובין היתר הניעו דחף לרכוש השכלה, שפות זרות ולהימנות עם חוגי המשכילים. השפעת הנאורות באה לידי ביטוי גם בתנועת תחייה ספרותית ופוליטית שהודות לה גדל מספרם של הכותבים והכתבים, נדפסה יותר עיתונות משכילית והתרבו בתי הדפוס. מגמה זו באה לידי ביטוי גם בתהודה הרבה שתפסה קריאת עיתונים עבריים כגון הצפירה, המגיד והחרות שבהם התפרסמו כתבותיהם של יהודים מחוגי ההשכלה, בניגוד לעיתון המליץ שיצא לאור באודסה ובפטרבורג ותהודתו בצפון אפריקה הייתה מצומצמת למדי בשל עמדותיו האנטי-מסורתיות.² נוסף על העיתונות העברית שתפסה מקום בולט בקרב יהודי צפון אפריקה, היו אחרים שפנו לכתיבה ופרסום בעיתונים מקומיים בערבית יהודית שכוונו בראש ובראשונה ליהודים שחיו בצפון אפריקה ובהם פרסמו משכילים מקומיים את שאיפותיהם האידיאולוגיות, רעיונותיהם וחוויותיהם.

ההשכלה וההנהגה הרבנית

התנועה המשכילית שהתפתחה בצפון אפריקה גרמה לתגובות שונות של מנהיגי הקהילות היהודיות שבצפון אפריקה. חלקם התנגדו בתוקף לשינויים התרבותיים של רוחות המודרנה ואחרים ניסו להתאימם לדפוסי הדת שהיו קיימים קודם לכן. יצחק בצלאל בחן את מעורבות הרבנים הספרדים בעיתונות הארץ-ישראלית בתקופה העות'מאנית.³ הוא התמודד עם חוקרים שקבעו כי רבני הציבור הספרדי לא התעניינו בעיתונות כלל בשלהי המאה התשע-עשרה.⁴ בצלאל סבר שהתמונה שונה ושביתקופה העות'מאנית, ובמיוחד במאה התשע-עשרה, הייתה ההוצאה לאור לתחום עיסוקן של דמויות רבניות ספרדיות מרכזיות. הם פעלו להקים בתי דפוס, להוציא לאור עיתונות וכתבו בעיתונים

בעלי אוריינטציה דתית ואף כללית. נמנו עמם בעלי משרות רבניות חשובים דוגמת הרב שלום משה גאגין,⁵ שהוציא לאור את עיתון החדשות **שערי ציון** בין השנים 1876–1884; הרב חיים דוד חזן,⁶ שפרסם בשנות השישים של המאה התשע-עשרה כתבים בזכות מבשרי הציונות, הרב שאול אלישר,⁷ ועוד.⁸ הכתבות שפרסמו כללו רשומות וכתבות שבהן התייחסות ישירה או עקיפה למתרחש בקהילות היהודיות השונות. חלקן אף עסקו בבעיות החברתיות והתרבותיות שהעמידה לפני קהילות אלה את המודרניות האירופית ובדרכי ההתמודדות עם תמורות אלה.

כמה מניעים הוצעו כהסבר לשיתוף הפעולה של חלק מהרבנים שהוזכרו לעיל עם המגמות שהלכו והתפתחו לאחר חדירת המעצמות האירופיות והתמורות התרבותיות שהביאו בכנפיהן. ירון צור הציע לקשור בין המגמות הלאומיות שהלכו והתפתחו בתקופה זו בקרב החוגים הערביים ובין התהליכים שהובילו דמויות רבניות בולטות, במיוחד כאלה שהגיעו ממרכזי השלטון של האימפריה העות'מאנית. הוא סבר שבשלהי המאה התשע-עשרה החלה להתגבש קבוצת רבנים, שאותם הוא כינה "רבני התנט'מאת". רבנים אלה שילבו ידע תורני נרחב עם השכלה כללית. הם שלטו בשפות אירופיות (כמו צרפתית) שבהן לא שלטו רבני האימפריה העות'מאנית בעבר.⁹ הם שימשו בהמשך בתפקידי הנהגה רבנית בקהילות יהודיות בצפון אפריקה, שם ניסו להטמיע את תפיסתם גם בקהילות היהודיות שאופיינו בשמרנות וסגירות.¹⁰

ההשכלה בתוניסיה

השינויים התרבותיים בעקבות חדירת המודרנה התרחשו בשתי הקהילות היהודיות העיקריות בתוניסיה: זו שבעיר הבירה תוניס וזו שבאי ג'רבה. בשנים 1881–1956 הייתה תוניסיה מדינת חסות של צרפת. הצרפתים הניחו תשתיות שתרמו לפיתוח כלכלי והביאו סממני תרבות מודרניים. בעקבות כך החלו שינויים באופי החיים המסורתי של יהודי תוניסיה ובמיוחד בלטה בתוצריה הספרותיים והעיתונאיים הקהילה היהודית בתוניס.¹¹ יהודים משכילים רבים מתוניס תפסו מקום נרחב בספרות ובעיתונות שבא לידי ביטוי הן בעיתונות יהודית אירופית הן בעיתונות יהודית ערבית מקומית. הקהילה היהודית בג'רבה לא תפסה מקום דומה. אף שאין בולטות של יהודי הקהילה בג'רבה בעיתונות היהודית הקונוונציונלית באותה תקופה, אבקש לטעון שהמגמות שהופיעו ברוח התנועה המודרנית הופיעו, אם כי באופן שונה, גם בקהילה היהודית בג'רבה. הנחת היסוד של חוקרים הייתה שיהדות ג'רבה שמרה על ייחודה ולא הושפעה מהתנועה המודרנית עקב היותה מסוגרת, ותרבות המערב לא חדרה אליה – עקב כוחה של הנהגת רבניה.¹² אני מבקש לטעון שהנהגת הקהילה היהודית בג'רבה אימצה את השפעות המודרנה בכל הקשור לתחיית הספרות, הכתיבה והמעורבות הקהילתית והתאימה אותן להלך הרוח התרבותי התורני ששלט בה מקדמת דנא.

הקהילה היהודית בג'רבה כמוקד לתוצרי כתיבה

החל בראשית המאה העשרים אנו עדים להתפתחות מואצת של כתיבה בקרב הקהילה היהודית בג'רבה, שבאה לידי ביטוי במספר רב של עיתונים מקומיים שיוצאים לאור בקהילה היהודית בג'רבה, דוגמת: קרן דוד שיצא לאור משנת 1916, אוצר התורה שיצא לאור בשנת 1929, מקבציאל שיצא לאור בין השנים 1935-1936, כתר תורה שיצא לאור משנת 1938, ירח יצא לאור משנת 1948, תנועתנו יצא לאור משנת 1947.¹³ רוב התכנים שהתפרסמו בעיתונות שלעיל נסבו על נושאי דת וסוגיות בלימוד תורה. לכך נוספו גם נושאים הקשורים לתנועה הציונית והתפתחותה. התפתחות הכתיבה בקהילה היהודית בג'רבה באה לידי ביטוי גם במספר בתי הדפוס שהוקמו בג'רבה החל בראשית המאה העשרים. בית הדפוס הראשון שהוקם בשנת 1912 בידי הרב דוד עידאן נקרא "הציוני",¹⁴ ובעקבותיו הוקמו שלושה בתי דפוס נוספים עקב הביקוש הרב להדפסת ספרים. בין השנים 1912 ל-1956 הודפסו בג'רבה מעל 500 ספרים,¹⁵ וקימות עדויות כי נוסף על ספרים אלה היו חיבורים רבים שטרם פורסמו מסיבות שונות. ניתוח רשימת הספרים שהודפסו בג'רבה בשנים אלה מציג תמונה של מגוון עשיר הכולל חיבורים על התנ"ך, ההלכה, הדרש, פרשת השבוע והגמרא. מתוך 86 ספרים שראו אור בג'רבה בשנים אלה, 57 חוברו בידי אנשי הקהילה המקומית, עובדה המלמדת אותנו על יכולת הלימוד שלהם.¹⁶

הרב חכם דוד עידאן.
התמונה באדיבות
משפחת הרב

ריבוי הכתבים של היהודים בג'רבה היה חריג למדי בנוף הקהילות היהודיות בצפון אפריקה. גם ביחס לקהילה היהודית המקבילה בתוניס, שכפי שהצגנו לעיל יהודים משכילים מטעמה הרבו להתייחס לסוגיות שונות ומגוונות בעיתונות היהודית האירופית והערבית. למעשה ישנו הבדל עקרוני בין הכותבים המשכילים בתוניס ובין אלה שכתבו בקהילה היהודית בג'רבה. הבדל זה בא לידי ביטוי בכך שהכותבים מתוניס פעלו כדי להשפיע על סדר היום הציבורי בתרבות משכילית שהלכה והתפתחה בקרב קבוצת משכילים יהודים, ואילו הכתיבה התפתחה עוד במסגרת החינוך היהודי בג'רבה והחלה לתפוס מקום מרכזי עוד בשלבי הלימוד של התלמידים בקהילה זו. במידת מה אימצה הקהילה היהודית בג'רבה את מגמת הביטוי בכתב שהלכה והתפתחה בתקופה זו והטמיעה אותה כאג'נדה חינוכית משלבי ילדות מוקדמים. מגמה זו לא התרחשה במוסד חינוכי מסוים או בקרב חוגים מסוימים. היא אומצה על ידי מנהיגי הקהילה היהודית בג'רבה כתפיסה חינוכית-תרבותית, שאפשר לתלות אותה בשינויים התרבותיים שפקדו את כלל הקהילות היהודיות בצפון אפריקה כחלק מחדירת המודרנה. אימוץ תפיסה זו ייחודי הן בהיקף הרחב שבו הוא נעשה הן בהתאמתו לתרבות השמרנית של הקהילה היהודית בג'רבה.

הטמעת הכתיבה כחלק מתהליך הלמידה

מיומנויות הכתיבה היו חלק בלתי נפרד מתהליכי הלמידה בקהילה היהודית בג'רבה. כתיבת הרעיונות, הצגת הדברים הכתובים למורה והתכתבות עם עמיתים יושרו בהדרגה ובשיטתיות החל בגיל צעיר, בהדרגה צמודה של המורה, ועד גיל הבגרות. מי שהוביל את התהליכים הללו היו מנהיגיה הדתיים של הקהילה, ובראשם הרב כלפון משה הכהן.¹⁷

הרב הכהן שימש כדיין והיה מראשי הקהילה החל מהעשור השני של המאה העשרים ועד לשנת 1950. נוסף על תפקידיו הרבניים היה הרב הכהן מעורב בקידום התהליכים החינוכיים של הקהילה היהודית בג'רבה. הוא עודד את המורים לשלב כתיבה, מיומנות מרכזית שאותה ראה כמרגילה את הלומדים לפתח בהתמדה את יכולותיהם הלימודיות: "בכלל הרבצת התורה נהגו רבים וכן שלמים להרגיל התלמידים הראויים לזה לכתוב חידושי תורתם על ספר אם חידושי תורה או חידושי הש"ס [...] כי ההרגל בזה מטל ילדותם הוא גורם גדול להרחיב דעת התלמיד ולהיות בעזרת ה' ובישועתו אחרי כן מתמיד בלימודו ולהיות נוהג בכל ענייניו

הרב כלפון משה הכהן.
מקור: ויקיפדיה

ביראת ה' ובמידות טובות כל ימי חייו".¹⁸

שיטת הלימוד הייתה כדלהלן: כל תלמיד, החל מגיל צעיר, התבקש לסכם במחברות את החומר הנלמד, לכתוב בהן חידושים מפרי לימודו, ולענות על שאלות שנשאל על ידי הרב המלמד. הלומד התבקש לנסח את דבריו בהתאם לכללים סדורים, לרבות סידור המקורות לפי סדר כרונולוגי, המשגת כל אחת מהדעות והצגת הטענות עד למסקנה. לאחר שכתב את תשובתו היה הלומד מעבירה לחברו, שהיה קורא את שכתב ומקשה על דבריו, ועל הכותב הוטלה המשימה להגן על טענתו ולענות על השאלות שנשאל בידי חברו. לאחר מכן היה מעביר את התשובה לרב שלימד בכיתה, שאף הוא היה מבקש מתלמידו לחזור על דבריו בעל פה, כשהוא משווה בין הדברים שנאמרו ובין התשובה שנכתבה, דבר שסייע לבחינת הדיוק של כתיבת התלמיד.¹⁹

ההרגל של כתיבת חידושי תורה מתואר בדבריו של הרב כלפון משה הכהן כ"גורם גדול" המרחיב את דעת התלמיד. בשלבי הלימוד הראשונים באה הכתיבה לידי ביטוי בסיכומים ובכתיבת חידושים, ואפשרה לגלות את איכות ההבנה של התלמיד בסוגיה הנלמדת. הלומדים הורגלו לכתוב את דבריהם בכיור ובקצרה, מה שחייב הבנה מעמיקה של החומר הנלמד.

הטמעת תהליכי הכתיבה כחלק אינטגרלי ומשמעותי במסגרות החינוך בג'רבה, גרמו להתפתחותה של כתיבה יוצרת. ביטוי לכך אנו מוצאים בניתוח תוצאות תחרות שארגנה המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה בין השנים 1953-1954.²⁰ תחרות זו על כתיבת חיבורים בנושאים תורניים מקרב בני נוער יהודי בתפוצות העולם, הוכרזה במטרה לקרבם ללימוד מקורות היהדות, בדגש על סוגיות הלכתיות, עם הקמתה של

- מדינת ישראל. התחרות העניקה פרסים לכותבים לפי איכות החיבורים. בתחרות זו היו הישגי הכותבים בני הקהילה היהודית בג'רבה:²¹
1. בשנים 1953-1954 זכו 26 תלמידים בפרס ראשון, מהם תשעה (34 אחוז) היו בני ג'רבה.
 2. בפרס השני זכו 51 תלמידים, מהם שבעה (13.7 אחוז) היו בני ג'רבה.
 3. בפרס השלישי זכו 71 תלמידים, מהם 14 (20 אחוז) היו בני ג'רבה.
 4. מכלל 148 הזוכים באחד הפרסים, נמנו 30 בני ג'רבה, כלומר 20 אחוז מכלל הזוכים בעולם היהודי היו מג'רבה.
 5. בשנים 1953-1954 זכו באחד מהפרסים 39 תלמידים מבני תוניסיה, 30 מהם – 77 אחוז – היו מג'רבה.
 6. בקרב בני מרוקו ותוניסיה זכו בשנים 1953-1954, 102 תלמידים. שלושים מהם היו בני ג'רבה. לנתון זה משמעות רבה בעיקר לנוכח העובדה שיהדות ג'רבה מנתה פחות מאחוז אחד מאוכלוסייתן היהודית של תוניסיה ומרוקו.
- נראה שההישגים המרשימים של בני קהילת ג'רבה היו תוצאה ישירה של הלימוד השיטתי שבו הוטמעה מגיל צעיר מיומנות הכתיבה העיונית.

כתיבת דרושים

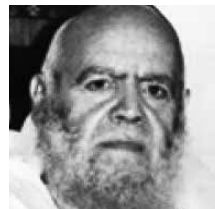
אפיק נוסף בקהילה היהודית בג'רבה שקשור להקניית מיומנויות כתיבה היה כתיבת דרושים. מיומנות זו נלמדה לעיתים גם לפני זמנו של הרב כלפון, כפי שהוא מציין בהספד שנשא לאחד ממוריו, הרב דוד כהן, שנפטר ב־1913. לדבריו, הרב דוד כהן הדריך את תלמידיו "איך האופן לדרוש ברבים ולהוכיח את העם בשער".²² בהמשך לפעילות רבו, ביקש הרב כלפון להרחיב ולהפיץ את היכולת לכתוב דרושים, ולשם כך הנחה את המורים לשלב מיומנות זו באופן סדור בתוכנית הלימודים, תוך שהדגיש את היתרונות ואת חשיבות הדרשה בקרב התלמידים. הדרושים נכתבו על סמך מקורות שונים, ובהם תנ"ך, מאמרי חז"ל וספרי מוסר, והתלמידים אף תרגלו עמידה לפני קהל ונשיאת דרשה בקול: "ומה טוב ומה נעים אם ירגילום הרבנים מרביצי התורה ג"כ לסדר דרוש בשלמותו ולכתבו לאמרו בע"פ אח"כ לפני הרב אם דרוש בחי' תנ"ך ומאז"ל אם דרוש מוסרי או שניהם כאחד טובים כי בזה התלמיד לא יקשה עליו אח"כ להיות מזכה את הרבים בדרשותיו ומוסריו מאחר שכבר חונך בזה מילדותו".²³

לימוד כתיבת דרשה על מאמרי חז"ל ועל פסוקי תנ"ך לא היה חלק מתוכנית הלימודים הפורמלית בג'רבה, אך הרב כלפון המליץ למלמדים ללמד את תלמידיהם כיצד לכתוב דרשה המבוססת על מקורות שונים בצורה שיטתית ומסודרת, ואף להרגילם לשאת דברים לפני הרב, כדי שיורגלו מגיל צעיר לחבר דרשות ולשאתם לפני הציבור. הוא ראה בתהליכים אלה נדבך נוסף של כתיבה אשר לתפיסתו מרגילים את הלומד ללימוד מעמיק והבניה מסודרת של החומר, ומחנכים ומכשירים אותו לתפקידי רבנות

ולנשיאה במשרות ציבוריות. הוא ייחס חשיבות רבה לתהליכי הכתיבה במסגרת הלימודים הפורמליים ואף לאחר מכן, וראה בכתיבה מיומנות חשובה לקידום ולפיתוח הלומדים.

כתיבה כחלק מתרבות קהילתית

עידוד תהליכי הכתיבה בקהילה הג'רבאית מצא מקום גם מעבר למסגרת הלמידה הפורמלית. עדות לכך היא ההוצאה לאור של ירחונים חודשיים שבהם פורסמו מאמרים וחיידושים של הלומדים. הוצאת עלונים אלה עודדה כתיבה משמעותית עקב ההערכה החברתית שהייתה למי שפרסם מאמר בירחון שהתפרסם בתפוצה רחבה בקהילה. מטבע הדברים תרם מהלך זה תרומה משמעותית לאיכות ההכשרה והלימוד, גרם לטיפוח למידה בקרב לומדים בוגרים וכך השתרשה תרבות הלמידה בכלל הקהילה הג'רבאית. מטרתה של הוצאת הירחונים על פי הרב כלפון הייתה "כדי ליידע את הציבור אודות החידושים השונים שחידשו חכמים". בתחילת דרכו הוא קרא למסד ירחון תורני שייקרא "כנסת ישראל" ואף ציין "ג' תועליות" מהוצאתו, רובן נסבות על הצד ההלכתי, אך חלקן עשוי להועיל אף בהיבט של יצירת אחדות לאומית. כך עשוי הירחון לתת אפשרות לכלל הציבור להתבטא תוך מתן דגש לשפה העברית.²⁴ בעקבות קריאתו יצאו לאור בג'רבה כתבי עת תורניים דוגמת אלה שהזכרנו לעיל: קרן דוד (החל משנת 1916); **אוצר התורה** (1929, בעריכת בנו הרב שושן הכהן); **מקבציאל** (1935, בעריכת הרב שלמה מאזוז),²⁵ והבולט מכולם – הירחון הירח (בעריכת הרב רפאל כדיר צבאן).²⁶

הרב שלמה מאזוז.
מקור: ויקיפדיה
(שימוש הוגן)

הוצאת העיתונים בקהילה היהודית בג'רבה נעשתה באופן מסודר באמצעות ועדה, מעין מערכת מסודרת, שהייתה גוף מסדר ואחראי להוצאת העלון. הרב כלפון, שהיה ממובילי התהליך, ייחס חשיבות לכך שהמאמרים והחיידושים יפורסמו באופן מסודר שישמש דגם לאופן כתיבת התלמידים במסגרות הלימוד שלהם:

אם תקום ועדה מורכבת מכמה אישים להשתדל להדפיס ירחון חודשי אשר יודפס בו כמה סוגי חיידושים יצאו מזה הרבה תועליות: א. כי על ידי זה הגדיים יהיו תישיים והתלמידים ילמדו כל חלקי הלימודים דרש, ש"ס, פוסקים, וידעו איך לברר האמת ואיך תהלכות העיון ונתיבותיו. ב. ילמדו איך כותבים החידושים והביאורים כי רק פעם ראשונה ושניה יקשה להם זה אחר כך יורגלו בעה"ו (בעזרת השם וישועתו) כי יראו את היודעים ומהם ילמדו לעשות...²⁷

העלון שימש כמקור חשוב להדרכת הלומדים לכתיבה נכונה ולהרחבת אופקים לימודיים. כתוצאה מכך עסקו הכותבים בהכרת מקורות לימוד וסוגיות שאינן חלק מתוכנית הלימודים הפורמלית. בין היתרונות הרבים ותרומתו של העלון לתהליכי הלימוד ציין הרב כלפון שלכתיבת מאמר נדרש לימוד מקיף המציג את כל היבטי הסוגיה הנידונה בהקשריה הרבים ובמקומות השונים, ולכן במהלך הכתיבה הלומד משלים ומחדר את עיונו, נחשף

למקורות מידע שונים – ספרי דרש, סוגיות בש"ס והפוסקים – וכך מרחיב את ידיעותיו בהכרת סוגיות מקבילות נוספות. כל אלה מעמיקים את ידיעותיו בעיבוד החומר והצגתו ומחזקים את זיכרונו. מיסוד העלון היה מקור משמעותי לטיפוח מצוינות לימודית בקרב הלומדים מקרב התלמידים ואף כלל הקהילה. נוסף על התועלות הלימודיות, מיסוד העלון כוון לתועלות החברתיות והסביבתיות שבמיסוד ירחון זה לאוכלוסייה הבוגרת. בעזרת הירחון יכולים היו תלמידי החכמים והלומדים בקהילה לפרסם את חידושיהם, להעלות לדיון חלק מספקותיהם ולהרחיב את ידיעותיהם הלימודיות. הלומדים הבוגרים יכולים היו לעמוד בקשר זה עם זה, גם אם לא היו קרובים גיאוגרפית זה לזה.

עלוני נוער תורניים

לצד הירחונים שפעלו באופן מסודר ושיטתי פעלו גם ירחונים שהיו בימות פרסום לבני הנוער בקהילה. פעילות זו, גם היא מבית מדרשו של הרב כלפון, התפתחה בעקבות קריאתו להוציא עלון שבו יוכלו התלמידים לפרסם את חידושיהם, להגיב לדברי חבריהם ולפתח בימת דיון לכתבים ולחידושים תורניים. יוזמה זו נחלה הצלחה כה רבה שבג'רבה יצאו לאור ירחונים במספר רב יחסית למספר הקטן של התושבים הקטן. ריבוי הכתבים, הספרים והעלונים היה תוצאה של הטמעת תוכנית חינוכית שהובילו מנהיגי הקהילה היהודית בג'רבה מתוך תפיסה שרואה חשיבות בפיתוח במוות ציבוריות לפרסום האירועים התרבותיים והתורניים בקהילה.

סיכום: על עיתונות ונורמות תרבותיות

סקירתו של יצחק בצלאל, שאותה הזכרנו לעיל, ביקשה לבחון את מידת מעורבותם של רבנים ספרדים בעיתונות היהודית, בדגש על זו שאין לה קשר לתחום הדתי, שיצאה לאור החל בשלהי המאה התשע-עשרה כביטוי לטמיעת תהליכי ההשכלה. רעיונות אידיאולוגיים, אירועים היסטוריים והתפתחותו של דיון ציבורי רחב על מגמות הקשורות בעולם היהודי פרצו את חומות הקהילות היהודיות ואפשרו ליהודי הקהילות לשתף ברעיונות ודעות שונות. במאמר שלעיל הצגתי דפוס שונה של שימוש בעיתונות מקומית לעיצוב נורמות חברתיות ותרבותיות שאותה ביקשו מנהיגי הרבנים של הקהילה היהודית בג'רבה לקדם. יוזמתם, שהייתה רחבה מפרסום עיתון תורני מקומי, הייתה להטמיע את השימוש במילה הכתובה באופנים שונים בבימות ובתצורות ציבוריות כדי לחזק את זהותה הדתית של הקהילה היהודית בג'רבה. הרב כלפון, הפעיל המרכזי לקידום יוזמות אלה, היה מעורב במתרחש בזירה הציבורית ובעיתונות היהודית הכללית. הוא היה מנוי על כמה עיתונים יהודיים,²⁸ ואפשר להניח שהוא שאב השראה מהתפתחות העיתונות היהודית בתקופתו. הפעולות הללו היו כנראה חלק מהשפעות התנועה המשכילית על המתרחש בחברה היהודית בצפון אפריקה ככלל ובקהילה השמרנית שבג'רבה בפרט. גישתו של הרב הרב כלפון הייתה חדשנית למדי, שכן הוא פעל באופן שאפשר שמירה

על העקרונות ההלכתיים המחייבים בצד התייחסות לעקרונות מרכזיים של המודרניות, כגון אינדיווידואליות, ביקורתיות, פלורליזם ומעורבות אישית וחברתית.

הערות

- 1 ראו: יוסף שטרית, "מודרניות לאומית מול מודרניות צרפתית: ההשכלה העברית בצפון אפריקה במאה הי"ט", *מקדם ומים*, ג (תש"ז), עמ' 11-76.
- 2 שם, עמ' 14.
- 3 ראו: יצחק בצלאל, "הרבנים הספרדים והעיתונות בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית", *קשר*, 37 (2008), עמ' 64-70. עבודתו של בצלאל שונה מזו של חוקרים שדנו בניתוח מגמות הכתיבה בארצות המערב, ועסקו בעיקר באפיון הכותרים שיצאו מבתי הדפוס בארצות השונות וספירתם. ראו לדוגמה: יוסף ירדני, *הספר והדפוס העברי בפאס, ירושלים: מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשנ"ד*; Jacqueline Fraenkel, *L'imprimerie hébraïque a Djerba*, These de 3 cycle, Paris: Université de Paris 3, 1982, 2 vols
- 4 גליה ירדני, *העיתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863-1904*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשכ"ט, עמ' 18.
- 5 הרב שלום משה גאגין (1832-1883) – שד"ר ירושלמי וראש ישיבת המקובלים בית אל.
- 6 הרב חיים דוד חזן (1869-1790) היה אב בית דין באיזמיר והראשון לציון בירושלים.
- 7 הרב יעקב שאול אלישר (1817-1906) שימש כראשון לציון בירושלים.
- 8 ד"ר יצחק בצלאל מפרט במאמרו עשרות רבנים יהודים שעסקו בכתיבה שאינה כתיבה תורנית מובהקת. 21 מהכותבים שציין כיהנו כרבנים ראשיים במקביל לעיסוקם בכתיבה.
- 9 ירון צור, *מבוא לתולדות היהודים בארצות האסלאם, חטיבה שנייה: בעידן הרפורמות בהשראה ליברלית-מערבית 1826-1880*, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה (מהדורה זמנית), 2003, עמ' 53-58.
- 10 לדוגמה הרב אליהו בכור חזן אשר שימש, בין היתר, כרבה הראשי של קהילת לוב. על כך ראו: R. Atia, "From the 'Man of Jerusalem' to the Beit El Yeshiva: Late Nineteenth Century Rabbinic Leadership in the Jewish Community of Tripoli", *The Review of Rabbinic Judaism* 24 (2021), pp. 95-116; H.E. Goldberg, "Tradition with Modernity", in: Jacque Roumani, David Meghngi and Judith Roumani (eds.), *Jewish Libya: Memory and Identity in Text and Image*, New York: Syracuse University Press, 2018, pp. 68-84
- 11 ירון צור, "ההשכלה העברית בהקשר העות'מאני", בתוך: אורית אבוהב, יורם בילו, הגר סלומון (עורכים), *יהודי לוב וסביבתם: אסופת מחקריו האתנו-היסטוריים של הרווי גולדברג, ירושלים: מכון בן צבי, תש"ף*, עמ' 217-223.
- 12 הנ"ל, *סיפור תרבות: יהודי תוניסיה וארצות מוסלמיות אחרות, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ג*.
- 13 ראו: ב"ר הכהן, *מלכי תרשיש: תולדות רבני תוניסיה וחיבוריהם*, נתיבות: הוצאת המחבר, תשמ"ו, עמ' עו, וכן *Abraham L. Udovitch & Lucette Valensi, The Last Arab Jews: The Communities*, 1984 pp. 93-94 of *Jerba, Tunisia*, Chur: Harwood Academic Publishers, 1984 (להלן: & Udovitch & Valensi, *The Last Arab Jews*). על כתבי העת והעלוניו ראו גם: אברהם הטל, *כתבי עת ועיתונים יהודיים בצפון אפריקה, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, המכון לחקר העיתונות היהודית*, 1996.
- 14 הרב דוד עידאן נולד בשנת 1873 ולמד אצל רבי יוסף ברבי יחד עם הרב כלפון, שימש נשיא קהילת ג'רבה במשך כ-15 שנה והיה המקשר בין הקהילה לשלטונות. בשנת 1912 הקים את בית הדפוס הראשון בג'רבה, ובשנת 1919, לאור חיבתו הרבה לתנועה הציונית, הקים את חברת עטרת ציון.
- 15 *Udovitch & Valensi, The Last Arab Jews*, pp. 84-85, וכן: יהודה מסינג, "החינוך היהודי בג'רבה בעידן של תמורות: 1881-1956", עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ן, עמ' 56 (להלן: מסינג, "החינוך היהודי בג'רבה").

- Udovitch & Valensi, *The Last Arab Jews* 16
- 17 לדמותו ראו: נעים ירון, "הרב כלפון משה הכהן: בין שמרנות למודרנה", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן תשס"ט; רונאל עטיה, "משנתו החינוכית של הרב כלפון משה הכהן מג'רבה", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ד.
- 18 הרב כלפון משה הכהן, ברית כהונה השלם, בני ברק: ישיבת כסא רחמים, תש"ן, עמ' פח.
- 19 תיאור תהליך הכתיבה מבוסס על פי עדותו של א' בירנבוים, "למידת חקר לגברים בלבד", מקור ראשון, מוסף שבת, המדור יהודי עולמי, 14.8.2008.
- 20 מסינג, "החינוך היהודי בג'רבה", עמ' 235-237.
- 21 הנתונים מבוססים על ניתוח שביצע יהודה מסינג. ראו שם, עמ' 236.
- 22 הרב כלפון משה הכהן, זכות משה, נתיבות: אשר חדאד, תשל"ח, עמ' קיד.
- 23 הנ"ל, תורה וחיים, נתיבות: א' חדאד, תשמ"ד, חלק א, מערכת למ"ד, הערך: לימוד, עמ' קעג (להלן: הרב כלפון, תורה וחיים).
- 24 שם, חלק א, מערכת יו"ד, הערך: ירחון, עמ' קנח.
- 25 משה בר אשר, מסורות ולשונויות יהודי צפון אפריקה, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ט, עמ' 44; בנימין כהן, מלכי תרשיש – תולדות רבני תוניסיה וחיבוריהם, נתיבות: הוצאה פרטית, תשמ"ו, עמ' עה-עו.
- 26 Saraf Michal, "'Hayareah', Torah Periodical in Jerba", *Our Press*, 11 (1993), pp. 46-57
- 27 הרב כלפון, תורה וחיים, חלק א, מערכת יו"ד, הערך: ירחון, עמ' קנח.
- 28 הרב כלפון מזכיר בכתביו השונים כתבות שקרא בעיתונים יהודיים, דוגמת הצפירה, המאסף והארץ, לצד עיתונות יהודית ערבית. עוד ראו: נעים ירון, הרב כלפון משה הכהן: בין שמרנות למודרנה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן תשס"ט, עמ' 63-64.